de orde pogen te desarticuleren of ontwrichten teneinde een andere vorm van hegemonie te vestigen.

Voor wat betreft de collectieve identiteiten bevinden we ons in een vergelijkbare situatie. Zoals we hebben gezien zijn identiteiten het resultaat van identificatieprocessen en nooit volledig te fixeren. We worden nooit geconfronteerd met 'wij/zij'-tegenstellingen waarin essentialistische identiteiten tot uitdrukking zouden komen die voorafgaand aan het proces van identificatie zouden bestaan. En aangezien voorts, zoals ik heb benadrukt, het 'zij' de mogelijkheidsvoorwaarde van het 'wij', het 'constitutieve buiten' ervan, representeert, betekent dit dat het constitueren van een specifiek 'wij' altijd afhangt van het soort 'zij' waarvan het zich onderscheidt. Dit is een cruciaal punt omdat we zo zicht krijgen op de mogelijkheid van verschillende soorten wij/zij-relaties al naargelang de wijze waarop het 'zij' is geconstrueerd.

Ik benadruk deze theoretische punten omdat ze het raamwerk vormen voor de alternatieve benadering van democratische politiek die ik bepleit. Wil men de onuitroeibaarheid van het antagonisme poneren en tegelijkertijd de mogelijkheid van democratisch pluralisme bevestigen, dan moet men *tegen* Schmitt aanvoeren dat deze beide beweringen elkaar niet uitsluiten. Het beslissende punt hier is aan te tonen hoe het antagonisme zodanig kan worden getransformeerd dat het een met de pluralistische democratie verenigbare vorm van de wij/zij-tegenstelling mogelijk maakt. Zonder deze mogelijkheid resten nog slechts de volgende alternatieven: ofwel met Schmitt geloven in de contradictoire aard van de liberale democratie, ofwel met de liberalen geloven in het te boven komen van het conflictmodel als een stap voorwaarts voor de democratie. In het eerst geval erken je het politieke, maar ontken je de mogelijkheid van een pluralistische democratische orde. In het tweede geval postuleer je een volkomen inadequaat, anti-politiek beeld van de liberale democratie, waarvan we de negatieve consequenties in de volgende hoofdstukken zullen bespreken.

Welk wij/zij voor de democratische politiek?

Volgens de voorgaande analyse lijkt een van de hoofdtaken van de democratische politiek te bestaan in het onschadelijk maken van het in sociale relaties bestaande potentiële antagonisme. Als we aannemen dat dit niet gedaan kan worden door de wij/zij-relatie te boven te gaan, maar alleen door die op een andere manier te construeren, dan rijst de volgende vraag: hoe zou een 'getemde' antagonistische relatie te realiseren zijn, welke vorm van het wij/zij zou deze behelzen? Om als legitiem te worden aanvaard moet een conflict een zodanige vorm aannemen dat het de politieke verbondenheid tussen mensen niet vernietigt. Dit betekent dat er tussen de in conflict verkerende partijen een soort van gemeenschappelijke band moet bestaan, zodat ze hun tegenstanders niet behandelen als uit te schakelen vijanden wier eisen illegitiem zijn. Dit laatste is nu precies datgene wat er gebeurt binnen de antagonistische vriend/vijand-relatie. De tegenstanders zijn echter niet eenvoudig op te vatten als concurrenten aan wier belangen we via onderhandelingen tegemoet kunnen treden of die zich na de nodige beraadslaging met elkaar zouden laten verzoenen. In dat geval zou het antagonistische element immers simpelweg zijn geëlimineerd. Als we enerzijds de bestendigheid van de antagonistische dimensie van het conflict willen erkennen, terwijl we anderzijds geloven in de mogelijkheid die te 'temmen', dan moeten we een derde soort van relatie in ogenschouw nemen. Dit is het soort relatie dat ik heb voorgesteld 'agonisme' te noemen.[9] Is het antagonisme een wij/zij-relatie waarin vijanden tegenover elkaar staan die geen enkele gemeenschappelijke basis hebben, het agonisme is een wij/zij-relatie waarin de conflicterende partijen de legitimiteit van hun opponenten erkennen, ook al zien ze in dat er voor hun conflict geen rationele oplossing bestaat. Ze zijn 'tegenstanders', geen vijanden. Dit betekent dat ze, hoewel ze met elkaar in conflict verkeren, elkaar zien als behorend tot dezelfde politieke gemeenschap, als deelhebbend aan een gemeenschappelijke symbolische ruimte waarbinnen het conflict plaatsvindt. We zouden kunnen zeggen dat het

de taak van de democratie is om het antagonisme in agonisme te transformeren.

Dit is de reden waarom het begrip 'tegenstander' van doorslaggevende betekenis is voor de democratische politiek. Het conflictmodel is op te vatten als constitutief voor de democratie omdat het de democratische politiek toestaat het antagonisme in agonisme te transformeren. Met andere woorden: het helpt ons zicht te krijgen op de wijze waarop de dimensie van het antagonisme te 'temmen' is, dankzij de inrichting van instituties en praktijken waardoor we het potentiële antagonisme op agonistische wijze kunnen uitdragen. Zoals ik op meerdere plaatsen in dit boek zal laten zien, zullen antagonistische conflicten zich minder snel voordoen zolang er agonistisch legitieme politieke kanalen voor afwijkende meningen bestaan. In het andere geval neigen zulke tegenstemmen ertoe gewelddadige vormen aan te nemen, en dat geldt zowel voor de nationale als internationale politiek.

Ik wil benadrukken dat we het begrip 'tegenstander' zoals ik het hier gebruik scherp moeten onderscheiden van de wijze waarop we deze term in het liberale discours aantreffen, omdat volgens mij de aanwezigheid van het antagonisme niet wordt geëlimineerd maar, om zo te zeggen, 'gesublimeerd'. Voor de liberalen is een tegenstander niet meer dan een concurrent. Het veld van de politiek is voor hen een neutraal terrein waarop verschillende groepen met elkaar wedijveren om de machtsposities in te nemen; zij zijn er enkel op uit anderen van hun positie te verdrijven om die vervolgens zelf in te nemen. Ze stellen de heersende hegemonie niet ter discussie en doen geen poging om de machtsverhoudingen fundamenteel te veranderen. Het gaat hier louter om een competitie tussen elites.

In de agonistische strijd staat daarentegen de configuratie van machtsverhoudingen, waaromheen een gegeven samenleving is gestructureerd, als zodanig op het spel: het is een strijd tussen tegengestelde hegemoniale projecten die nooit op rationele wijze met elkaar verzoend kunnen worden. De antagonistische dimensie is altijd aanwezig, het gaat om een daadwerkelijke confrontatie, die echter geschiedt onder voorwaarden welke gereguleerd zijn in een reeks democratische en door de betrokken tegenstanders geaccepteerde procedures.

Canetti over het parlementaire systeem

Elias Canetti is een van de auteurs voor wie het volkomen duidelijk was dat de taak van de democratische politiek bestaat in het tot stand brengen van 'agonistische' betrekkingen. In enkele briljante pagina's van 'Masse und Geschichte' (een hoofdstuk uit *Masse und Macht*) waarin hij de aard van het parlementaire systeem analyseert, laat Canetti zien hoe zo'n systeem gebruik maakt van de psychologische structuur van tegenover elkaar staande legers en een vorm van oorlogsvoering ensceneert waarin men het doden heeft afgezworen.

> Bij een parlementaire stemming heeft men niets anders te doen dan de kracht van de beide groepen ter plaatse vast te stellen. Het is niet genoeg dat men die van tevoren kent. De ene partij heeft misschien 360 volksvertegenwoordigers, de andere slechts 240: de *stemming* echter blijft beslissend als het moment waarop men zich daadwerkelijk *meet*. Ze is het residu van die bloedige confrontatie, die men op velerlei wijze speelt, door te dreigen, te schelden, in fysieke opwinding te geraken, wat zelfs tot slaan en smijten aanleiding kan geven. Maar het tellen van de stemmen is het eind van de veldslag.[10]

Verderop voegt hij nog toe: 'Het plechtige van al deze verrichtingen komt voort uit het afzien van de dood als instrument voor de beslissing. Met ieder afzonderlijk stembriefje wordt de dood als het ware weggeborgen. Maar het effect dat het doden zou hebben gehad op de kracht van de tegenstander wordt nauwgezet neergelegd in een getal. Wie met deze getallen speelt, wie ze uitwist of vervalst, laat zonder het te beseffen de dood weer binnen.'[11]

Dit is een uitstekend voorbeeld van hoe vijanden tot tegenstanders te transformeren zijn, en we zien hier nu heel duidelijk hoe

een rationele behandeling van politieke kwesties mogelijk maken en waarin we ons derhalve aan een democratische mobilisering van affecten niets gelegen hoeven laten te liggen, die is bezig dit terrein prijs te geven aan hen die de democratie willen ondermijnen. De theoretici die de hartstochten uit de politiek willen verbannen en betogen dat democratische politiek enkel moet worden begrepen in termen van rationaliteit, matiging en consensus, geven daarmee alleen maar blijk van hun gebrek aan inzicht in de dynamiek van het politieke. Zij zien niet in dat democratische politiek een reëel aangrijpingspunt nodig heeft in de wensen en fantasieën van mensen en dat ze, in plaats van belangen tegenover sentimenten en de rede tegenover de hartstochten te stellen, vormen van identificatie moet aanreiken die dienstig zijn voor democratische praktijken. Politiek heeft altijd een dimensie van 'partijdigheid' en willen mensen in politiek geïnteresseerd raken, dan moeten ze de mogelijkheid hebben om te kiezen tussen partijen die echte alternatieven bieden. Maar juist dat ontbreekt in de hedendaagse bejubeling van de 'onpartijdige' democratie. Ondanks de geluiden die van zoveel kanten tot ons komen vertegenwoordigt het soort consensuspolitiek dat vandaag de boventoon voert allerminst een vooruitgang in democratie – ze is veeleer een teken daarvoor dat wij heden ten dage leven in wat Jacques Rancière een 'postdemocratie' noemt. In zijn visie veronderstellen de consensusgeoriënteerde praktijken die men thans tot model voor de democratie wil verheffen, juist de verdwijning van wat de vitale kern van de democratie uitmaakt. In zijn woorden:

> De postdemocratie is de regeringspraktijk en de conceptuele rechtvaardiging van een democratie *na* de *demos*, een democratie die de verschijning, de vereffening en de strijd van het volk heeft geliquideerd en zich aldus heeft gereduceerd heeft tot enkel het spel van staatsmechanismen en tot de bundeling van energieën en maatschappelijke belangen. [...] Ze vormt de praktijk en theorie van een restloze overeenstemming tussen de vormen van de staat en de toestand van de maatschappelijke verhoudingen.[20]

Rancière wijst hier, zij het ook in een van het onze afwijkend vocabulaire, op de met de postpolitieke benadering gegeven vernietiging van de conflictdimensie die constitutief is voor het politieke en bepalend voor de innerlijke dynamiek van de democratische politiek.

Agonistische confrontatie

Veel liberale theoretici weigeren de antagonistische dimensie van de politiek en de rol van affecten bij de constructie van politieke identiteiten te erkennen omdat zij van mening zijn dat daardoor de realisering van consensus, die zij beschouwen als het doel van de democratie, in gevaar zou komen. Zij zien niet in dat agonistische confrontatie de democratie allerminst op het spel zet maar er juist de bestaansvoorwaarde van is. Het specifieke van de moderne democratie is gelegen in de erkenning en legitimering van het conflict en in de weigering het door oplegging van een autoritaire orde te onderdrukken. Wanneer een pluralistische liberaal-democratische maatschappij breekt met de symbolische voorstelling van de maatschappij als een organisch lichaam – karakteristiek voor de holistisch vorm van organisatie – dan loochent zij niet het bestaan van conflicten, maar roept ze instituties in het leven waarin deze conflicten in de vorm van elkaar tegenstrevende partijen tot uitdrukking kunnen worden gebracht. Vandaar dat we zeer op onze hoede moeten zijn voor de hedendaagse neiging om de consensuspolitiek te bejubelen en te claimen dat deze de zogenaamd ouderwetse politiek van polarisatie van links en rechts zou hebben vervangen. Voor een goed functionerende democratie is een botsing der meningen, een strijd tussen verschillende legitieme politieke posities een vereiste. Dat is nu precies waar het in de confrontatie tussen links en recht om moet gaan. Zo'n confrontatie moet leiden tot collectieve vormen van identificatie die sterk genoeg zijn om de politieke hartstochten te mobiliseren. Ontbreekt deze configuratie van het conflict, dan blijven de hartstochten verstoken van een democratische uitlaatklep en wordt de agonistische

dynamiek van het pluralisme belemmerd. De democratische confrontatie dreigt dan te worden vervangen door een confrontatie tussen essentialistische vormen van identificatie of niet-onderhandelbare morele waarden. Als de politieke grenzen vervagen leidt dat tot onvrede met de politieke partijen en zullen zich andere typen van collectieve identiteiten ontwikkelen, in de sfeer van nationalistische, religieuze en etnische vormen van identificatie. Antagonismen kunnen vele vormen aannemen en het is een illusie te geloven dat ze ooit met wortel en tak uitgeroeid zullen worden. Daarom is het zo belangrijk ze een agonistische uitdrukkingsvorm te verschaffen door middel van het pluralistische democratische systeem.

Liberale theoretici zijn niet in staat te aanvaarden dat strijd een primair gegeven is in het sociale leven en dat het onmogelijk is rationele, onpartijdige oplossingen voor politieke kwesties te vinden, laat staan dat ze in staat zouden zijn de integratieve rol te erkennen die het conflict speelt in de moderne democratie. Een democratische samenleving vereist een debat over mogelijke alternatieven en moet politieke vormen van collectieve identificatie bieden omtrent duidelijk gedifferentieerde democratische posities. Consensus is ongetwijfeld noodzakelijk, maar deze dient met dissensus gepaard te gaan. Wat nodig is, is een consensus over de voor de democratie constitutieve instituties en over de 'ethisch-politieke' waarden die bepalend zijn voor de politieke gemeenschap – vrijheid en gelijkheid voor allen –, maar er zal altijd verschil van mening bestaan over de betekenis ervan en de wijze waarop ze in praktijk moeten worden gebracht. In een pluralistische democratie zijn zulke meningsverschillen niet slechts legitiem maar noodzakelijk. Ze vormen het hout waaruit de democratische politiek gesneden is.

Afgezien van de tekortkomingen van de liberale benadering, is het voornaamste obstakel voor de verwezenlijking van een agonistische politiek hierin gelegen, dat we, sinds de val van het Sovjetmodel, getuige zijn van de onbetwiste hegemonie van het neoliberalisme met zijn claim dat er geen alternatief is voor de bestaande orde. Deze claim werd aanvaard door sociaal-democratische partijen die onder het mom van 'modernisering' steeds meer naar rechts zijn opgeschoven en zichzelf als 'centrum-links' hebben geherdefinieerd. Verre van te hebben geprofiteerd van de crisis van haar oude communistische tegenspeler, werd de sociaal-democratie in die val meegezogen. Daarmee is voor de sociaal-democratie een grote kans verloren gegaan. De gebeurtenissen van 1989 hadden gelegenheid moeten bieden voor een herdefinitie van links, dat nu van de last van het communistische systeem bevrijd was. Er was een gerede kans voor een verdieping van het democratische project, omdat de traditionele politieke grenzen nu opengebroken waren en op progressievere wijze opnieuw getrokken hadden kunnen worden. Deze kans werd helaas gemist. In plaats daarvan werden we vergast op triomfalistische verklaringen over de verdwijning van het antagonisme en de komst van een politiek zonder grenzen, zonder een 'zij' – een win-winpolitiek met oplossingen die voor ieder lid van de samenleving gunstig zouden uitpakken.

Voor links was het ongetwijfeld van belang in het reine te komen met de betekenis van het pluralisme en de waarde van liberaal-democratische politieke instituties. Maar dit had niet moeten leiden tot een afzien van alle pogingen om de huidige hegemoniale orde te veranderen en tot een aanvaarding van het gezichtspunt dat de 'reëel bestaande liberaal-democratische samenlevingen' het einde van de geschiedenis betekenen. Als er uit de mislukking van het communisme een les getrokken moet worden, dan is het dat de democratische strijd niet in termen van de vriend/vijand-verhouding gestalte moet krijgen en dat de liberale democratie niet de te vernietigen vijand is. Als we 'vrijheid en gelijkheid voor allen' beschouwen als de 'ethisch-politieke' beginselen van de democratie (wat Montesquieu definieerde als 'de hartstochten die een regime bewegen'), dan is het duidelijk dat het probleem van onze samenlevingen niet gelegen is in de erdoor geproclameerde idealen, maar in het feit dat die idealen niet in praktijk worden ge-

bracht. De taak van links is dus niet ze af te wijzen met als argument dat het pseudo-idealen zijn of een dekmantel voor kapitalistische overheersing, maar zich in te zetten voor de effectieve verwezenlijking ervan. En dit is uiteraard niet mogelijk zonder de huidige neoliberale vorm van kapitalistische ordening ter discussie te stellen.

Vandaar dat we zo'n strijd, vooropgesteld dat deze niet in termen van de vriend/vijand-verhouding plaatsvindt, niet simpelweg als een belangenstrijd, noch in louter 'dialogische' zin kunnen begrijpen. Maar dat is nu precies de wijze waarop tegenwoordig de meeste linkse partijen de democratische politiek voorstellen. Willen we de democratie nieuw leven inblazen, dan is het dringend noodzakelijk uit deze impasse te geraken. Mijn stelling is dat de door mij voorgestelde agonistische benadering, dankzij de idee van de 'tegenstander', kan bijdragen tot een vernieuwing en verdieping van de democratie. Ze biedt ook de mogelijkheid om het perspectief van links op hegemoniale wijze te bezien. Tegenstanders plaatsen hun confrontatie binnen het democratische kader, maar dit kader vatten we niet op als iets onveranderlijks: het is vatbaar voor herdefiniëring door middel van hegemoniale strijd. Een agonistische opvatting van democratie erkent het contingente karakter van de hegemoniale politiek-economische articulaties die de specifieke configuratie van een samenleving op enig moment bepalen. Het zijn onbestendige en pragmatische constructies die als gevolg van de agonistische strijd tussen de tegenstanders geherdefinieerd en getransformeerd kunnen worden.

Slavoj Žižek vergist zich dan ook wanneer hij beweert dat een agonistische politiek niet bij machte is de status quo ter discussie te stellen en dus per slot van rekening de liberale democratie in haar huidige stadium zal moeten aanvaarden.[21] Zeker, een agonistische politiek erkent ten volle dat het onmogelijk is om als het ware via een act van radicale herfundering van begin af aan een nieuwe sociale orde te stichten. Maar een reeks zeer belangrijke sociaal-economische en politieke veranderingen met radicale implicaties zijn in de context van liberaal-democratische instituties wel degelijk mogelijk. De 'liberale democratie', zoals wij die verstaan, wordt geconstitueerd door gesedimenteerde vormen van machtsrelaties die uit een geheel van contingente hegemoniale interventies resulteren. Dat men de contingentie ervan vandaag de dag niet inziet is te wijten aan het ontbreken van contra-hegemoniale projecten. Maar we moeten niet opnieuw in de val lopen door te denken dat de verandering van deze machtsrelaties een volledige breuk met het liberaal-democratische kader vooronderstelt. Er zijn vele manieren waarop we het democratische 'taalspel' – om een term van Wittgenstein te gebruiken – kunnen spelen. De agonistische strijd zal dan resulteren in nieuwe betekenissen en toepassingsvelden om de idee van democratie te radicaliseren. Dit is mijns inziens de effectieve manier om machtsrelaties ter discussie te stellen, niet langs de weg van abstracte negatie maar op waarlijk hegemoniale wijze door een proces van disarticulatie van bestaande praktijken en het scheppen van nieuwe discoursen en instituties. In tegenstelling tot de verschillende liberale modellen erkent de door mij gepropageerde agonistische benadering dat de samenleving altijd politiek geïnstitueerd is en ze vergeet nooit dat het terrein waarop hegemoniale interventies plaatsvinden altijd het resultaat is van vroegere hegemoniale praktijken en dus nooit neutraal is. Daarom bestrijdt ze de mogelijkheid van een niet op tegenstellingen gebaseerde democratische politiek en kritiseert ze diegenen die de dimensie van het 'politieke' negeren en politiek herleiden tot een reeks zogenaamd technische manipulaties en neutrale procedures.